

145034

30 KASIM 2003

IDEAS, IMAGES, AND METHODS OF PORTRAYAL

CHAPTER ELEVEN

Insights into Classical Arabic Literature and Islam

“THE ALCHEMY OF HAPPINESS”:
AL-GHAZĀLĪ’S *KĪMIYĀ* AND THE ORIGINS OF THE
KHWĀJAGĀN-NAQSHBANDIYYA PRINCIPLES*

EDITED BY

SEBASTIAN GÜNTHER

Haccaga 80067
Makhibandiyga 14098

HAQQI NAKSHBANDIYGA
Alexei A. Khismatulin
MAD...
SON...
KURAN

The scholarly oeuvre of Abū Ḥāmid Muḥammad al-Ghazālī al-Ṭūsī (1058–1111 C.E.), the outstanding Muslim thinker of the Middle Ages, constitutes a most valuable intellectual heritage for contemporary Islam. His numerous well-known works on philosophy, jurisprudence, logic, theology, and mysticism allow us to regard him as one of the most prolific authors of the Muslim world. It has been said of al-Ghazālī, for example, that if one divides the number of pages he wrote (in works known to us) by the number of days he lived, one finds that he wrote four pages a day.¹

The study presented in this chapter is devoted to “The Alchemy of Happiness” (the *Kīmiyā-yi sa‘ādat*), one of al-Ghazālī’s later works. This book is interesting for two reasons: Firstly, while al-Ghazālī wrote most of his works in Arabic, “The Alchemy of Happiness” seems to be al-Ghazālī’s first composition written in Persian. Secondly, this book has become a valuable manual of philosophical-ethical issues relevant for Muslim mystics, particularly for those living in areas with an overwhelming majority of native speakers of Persian, i.e. in the Iranian ethno-linguistic region including not only Iran, but also Central Asia, Afghanistan, and parts of India.

The first part of this chapter (i.e. paragraphs one to five) will present information on the text of “The Alchemy of Happiness” as such.



Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	145034
Tas. No:	909.297 IDE. 1

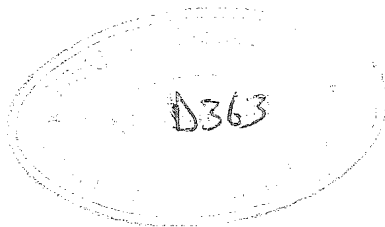
BRILL
LEIDEN · BOSTON
2005

* This chapter is a substantial development of the preliminary results of my research on this topic, as presented in my paper given at the 1998 UEAI Congress in Halle/Saale (Germany). See also A.A. Khismatulin: Some Notes on the *Kīmiyā-yi Sa‘ādat* (“The Elixir of Happiness”) by Abū Ḥāmid al-Ghazālī al-Ṭūsī, in: S. Leder [et al.] (eds.): *Studies in Arabic and Islam, Proceedings of the 19th Congress, Union Européenne des Arabisants et Islamisant, Halle 1998*, Leuven [et al.], 2002, 469–484. (= *Orientalia Lovaniensia Analecta* 108).

¹ Ḥaqqīqat, *Tā’rikh-i ‘irfān* 412.

sh. 227-272

10. Willem Floor: <i>Guilds, Merchants and Ulama in Nineteenth Century Iran</i> . By Vanessa Martin.	87
11. Sena Karasipahi: <i>Muslims in Modern Turkey: Kemalism, Modernism and the Revolt of the Islamic Intellectuals</i> . By Feroz Ahmad.	89
12. Sinan Ciddi: <i>Kemalism in Turkish Politics. The Republican People's Party, Secularism and Nationalism</i> . By Clement Dodd.	91
13. Jamal Malik: <i>Islam in South Asia: A Short History</i> . By Marcia Hermansen.	93
14. H��l��ne Carr��re d'Encausse (transl. Quintin Hoare, Preface by Maxime Rodinson): <i>Islam and the Russian Empire. Reform and Revolution in Central Asia</i> . By Alexander Morrison.	95
15. Galina Yemelianova (ed.): <i>Radical Islam in the Former Soviet Union</i> . By Shirin Akiner.	97
16. Haim Shaked (Foreword by P. M. Holt): <i>The Life of the Sudanese Mahdi</i> . By Arnidu Olalekan Sanni.	99
17. Jonathan N. C. Hill: <i>Identity in Algerian Politics: The Legacy of Colonial Rule</i> . By Jacob Mundy.	101
18. Emile Nakhleh: <i>A Necessary Engagement: Reinventing America's Relations with the Muslim World</i> . By Harold Walker.	104
19. Nathaniel Deutsch: <i>Inventing America's Worst Family: Eugenics, Islam and the Fall and Rise of the Tribe of Ishmael</i> . By Alamin Mazrui.	106
20. Peter Hopkins and Richard Gale (eds.): <i>Muslims in Britain: Race, Place and Identities</i> . By Alison Shaw.	108
21. G��ran Larsson (ed.): <i>Islam in the Nordic and Baltic Countries</i> . By Peter Seeberg.	110
22. Rachel Newcomb: <i>Women of Fes: Ambiguities of Urban Life in Morocco</i> . By Margaret Rausch.	114
23. Stephen Vertigans: <i>Militant Islam: A Sociology of Characteristics, Causes and Consequences</i> . By Mohammed Hafez.	117
24. Sussan Babaie: <i>Isfahan and its Palaces: Statecraft, Shi'ism and the Architecture of Conviviality in Early Modern Iran</i> . By Cleo Cantone.	119
25. Barbara Kellner-Heinkele, Joachim Gierlichs and Brigitte Heuer (eds.): <i>Islamic Art and Architecture in the European Periphery: Crimea, Caucasus, and the Volga-Ural Region</i> . By Thomas Welsford.	122
26. Anna Contadina (ed.): <i>Arab Painting: Text and Image in Illustrated Arabic Manuscripts</i> . By William Stockland.	125
27. John Nolan: <i>Saint Francis and the Sultan. The Curious History of a Christian-Muslim Encounter</i> . By Ahmad Gunny.	128
28. Kamran Hashemi: <i>Religious Legal Traditions, International Human Rights Law and Muslim States</i> . By Noor Aisha Abdul Rahman.	131
29. Gary Bunt: <i>iMuslims: Rewiring the House of Islam</i> . By Roger Hardy.	134
30. Andrew F. March: <i>Islam and Liberal Citizenship: The Search for an Overlapping Consensus</i> . By Amr G. E. Sabet.	134
31. Sami Zubaida: <i>Islam, The People and The State: Political Ideas and Movements in the Middle East</i> . By Amr G. E. Sabet.	138
32. Hans Visser: <i>Islamic Finance: Principles and Practice</i> . By Rodney Wilson.	143
CORRIGENDUM	147
BOOKS RECEIVED	149



SUCCESSION PROTOCOLS AND THE EARLY KHWAJAGANI SCHISM IN THE MASLAK AL-‘  RIF  N

DEVIN DEWEESE
Indiana University

Handwritten:
Hajjagan
- Naqshbandiyya

The history of the Central Asian Sufi tradition of the ‘Khw  jag  n’, best known as the precursor of the Naqshbandiyya, has generally been understood through hagiographical and doctrinal works produced in Naqshbandi circles of the late fifteenth and sixteenth centuries—above all the *Rashah  t-i ‘ayn al-hay  t* of ‘Al   b. Husayn V  ‘iz-i K  shif  , completed in 909/1504, which provided the standard view of early Naqshbandi history for nearly all subsequent accounts.¹ Sources from the fourteenth and early fifteenth centuries, however, offer substantially different visions of the Khwajagani tradition with respect to its *silsila*, the rightful succession of its shaykhs, its normative practice, and the lives of the figures claimed as its earliest representatives; these different visions in turn not only confirm the existence of distinct, and rival, communities within the Khwajagani tradition, but also suggest that what became the standard view of Khwajagani–Naqshbandi history emerged only after an extended process of hagiographical and doctrinal discourse, which itself unfolded in the context of rival communities advancing competing claims to the legacy of the Khwajagani tradition’s ‘founder’, ‘Abd al-Kh  liq Ghijduv  n  , and projecting patterns of succession and legitimate practice upon Ghijduv  n   (and still earlier figures) in order to assert their own preeminence.

Central to the much-needed reexamination of early Khwajagani history are the scattered sources produced within these rival communities prior to the late fifteenth century;² the earliest among these is a Persian

¹ Fakhr al-D  n ‘Al   b. Husayn ‘Shaf  ’, *Rashah  t-i ‘ayn al-hay  t* (ed. ‘Al   Asghar Mu‘  niy  n: Tehran, 2536/1356/1977, 2 vols.), i. 13–94.

² These have been noted briefly in my ‘The *Mash  ‘ikh-i Turk* and the *Khojag  n*: Rethinking the Links between the Yasav   and Naqshband   Sufi Traditions’, *Journal of Islamic Studies* 7/2 (July 1996; Oxford): 180–207, and in my ‘Khojag  ni Origins and the Critique of Sufism: The Rhetoric of Communal Uniqueness in the *Man  qib* of Khoja ‘Al   ‘Aziz  n R  m  tani’, in Frederick De Jong

29 EYLÖL 1993

Hacegin

first of the Bahmanids, the title of *Kh^wādja-i Djahān* was given to:

5. Aʿzam-i Humāyūn, son of the *wazīr* (and the sultan's father-in-law) Sayf al-Dīn Ghōrī [q.v.], who was appointed governor of the Bahmanids' Tilangānā province.

6. *Kh^wādja-i Djahān* Astarābādī figures as the *wazīr* of the sultan's 'Alā' al-Dīn Aḥmad II in 839/1436, the first clear instance of the title going to one of the foreign (Āfāki) faction whom the sultan favoured at the expense of the local Dakhnīs.

7. On his accession in 862/1458 Humāyūn Shāh also favoured the Āfāki faction, appointing Mahmūd Gāwān [q.v.] *wazīr* and *wakil-i sultāna*, and Malik Shāh, said to be of Čingizid descent, *šarafdār* of Tilingānā with the title of *Kh^wādja-i Djahān*; he is usually referred to as *Kh^wādja-i Djahān Turk*. He was distinguished as a general in this reign and that of the minor Aḥmad III (865-7/1461-3), in which he was a member of the council of regency. The animosity of the dowager queen caused him to be murdered in 879/1465-6.

8. A "local" noble, *Kh^wādja-i Djahān* Dakhnī, figures as the Bahmanids' governor of Pārendā ca. 900/1495, supporting the Bahmanids and their Barīdī ministers against the breakaway factions in Bidjāpur and Almadnagar.

Bibliography: given in the article. For the Bahmanī nobles see also H. K. Sherwani and P. M. Joshi (eds.), *History of medieval Deccan*, I Hyderabad 1973, index s.v. *Kh^wāja-i Jahān*.

(J. BURTON-PAGE)

X KH^wADJA KHIDR (or *KHIZR* in India), is in many part of India identified with a river-god or spirit of wells and streams. He is mentioned in the *Sikandar-nāma* as the saint who presided over the well of immortality. The name was naturalised in India, and Hindūs as well as Muslims reverence him; it is sometimes converted by Hindūs into Rādja Kidār. On the Indus the saint is often identified with the river, and he is sometimes to be seen as an old man clothed in green. A man who escapes drowning is spoken of as evading *Kh^wādja Khizr* (Temple, *Legends of the Panjāb*, i, 221). In a poem by a Balūč regarding a fight on the Indus, a boat is unloosed "to float on the *Kh^wādja's* waves", and it is asserted "the *Kh^wādja* himself will remember that battle". (*Popular poetry of the Baloches*, i, 74), and by one poet his name is substituted for that of Mikā'il as one of the archangels. His principal shrine is on an island of the Indus near Bakhar, which is resorted to by devotees of both creeds (*Sind Revisited*, ii, 226). Manucci, who was present at the siege of Bakhar in 1669/1658, alludes to this shrine under the name of Coia Quitan. Burnes also mentions it in his *Travels into Bokhara*.

The saint is believed to ride upon a fish, which was adopted as a crest by the Kings of Oudh, and appears on their coins. Possibly in this case there is also a survival of the fish-avatār of Viṣṇu. Muslims offer prayers to *Kh^wādja Khidr* at the first shaving of a boy, and a little boat is launched at the same time, as also at the close of the rainy season. See further **AL-KHADR**.

Bibliography: Crooke, *Popular religion and folklore of North India*, London 1896; R. Burton, *Sind revisited*, London 1877; Temple, *Legends of the Panjāb*, i, Bombay 1884; M. Longworth Dames, *Popular poetry of the Baloches*, London 1907; W. Irvine, *Storia do Mogor (Manucci)*, London 1907; A. Burnes, *Travels into Bokhara*, London 1834; J. Wise, *Muhammadans of Eastern*

Bengal, in *JASB*, lxiii/3 (1894), 38 ff.; Ja'far Shariff-G. A. Herklots, *Islam in India, or the Qānūn-i-Islām*, London 1832, repr. 1972, 38-9, 67, 135-6. (M. LONGWORTH DAMES*)

X KH^wADJA MU'IN AL-DIN ḤASAN SIDJIZI. [see **ČIŠTĪ**]

X KH^wADJA-ZĀDE. [see **KHÖDJA-ZĀDE**]

X KH^wADJEGĀN-I DĪWĀN-I HUMĀYŪN, a title given to the heads of the imperial chancery of the Ottomans. Although the date of its origin is uncertain, the title was certainly known in the 10th/16th century (Hüseyin Hezārfen, *Telkhiş ül-beyān fī kavānin-i āl-i Othmān*, 160a, 161a, 177a, etc.; Tevki'ī 'Abdurrahmān Pasha, *Kānūnmāmesi*, in *MTM*, iii (Istanbul 1331), 520; von Hammer, *Staatsverfassung*, repr. 1963, i, 93, ii, iii, ff. 127 ff.; A. H. Lybyer, *The government of the Ottoman empire*, Cambridge, Mass. 1913, 168 f.). Because the title of *kh^wādjegān* was bestowed annually, the term *kh^wādjegānllık* became a synonym for *manşab* ("high office", "rank") and *me'muriyyet* ("official duty"). Those officials who were subordinate to the chief clerks (*kālem re'isleri*), sc. the holders of *kh^wādjegānllık* posts, were called "assistants" (*khalife*) of the *kh^wādjegān* or "pupils" (*şāgird*) of the *kh^wādjegāns*. From the mid-11th/17th century onwards, the application of the term widened, and it was also given to various officials additional to the chief clerks of the *dīwān*. The conferment of the *kh^wādjegān* rank and the retention of the *kh^wādjegāns* in their offices always took place in the first half of the month of Shawwāl each year (Čelebi-Zāde Ismā'il 'Aşim, *Dheyl-i Rāşid*, Istanbul 1282, 169, 266, 379, 465; Česhmī-Zāde Muşafā Reshid, *Česhmī-Zāde Ta'rikhi*, ed. Bekir Küttükoğlu, Istanbul 1959, 21; for a conferment made in Şafar, however, see Rāşid Mehmed, *Ta'rikh*, Istanbul 1282, v, 123). For this ceremony, the Grand Vizier would prepare a conferment list and present it to the sultan for approval; if it was desired to dismiss an official holding the title of *kh^wādjegān*, he would write three names on the list, and because it was known that the last name was the name of the person preferred by the Grand Vizier, the sultan would appoint him. (For the 6th Shawwāl 1134/20th July 1722 list of *kh^wādjegān* conferment, see İsmail Hakki Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı*, Ankara 1948, 152, n. 1; for an undated conferment list of a later period, see Başbakanlık Arşivi, A-TSF.).

In the 10th/16th century, there were 25 chief clerks forming the *kh^wādjegān* group. In a document belonging to the first half of the 11th/17th century, they numbered 15: the chief finance officer *Defterdār*, the *Defterdār* of Rumelia, the *Defterdār* of Anatolia, the *Nişāndži*, the *Defterdār* of the Danube, Chief Secretary (*Re'is ül-kuttāb*), the Senior *Rūznāmečedži* (Clerk in charge of financial transactions), the Junior *Rūznāmečedži*, the *Čāvūşbaşlı*, the Chief Accountant (*Baş muhāsebedži*), the Accountant of Anatolia, the Accountant of the *Kharādi*, the Accountant of the *Awkāf*, the Chief tax farmer (*Muḥāfa'adži*) and the Tax farmer of Istanbul (*Kemānkesh Karā Muşafā Paşa Lāyihāsi*, ed. Faik Reşit Unat, in *TV*, 1/6 (Istanbul 1942), 454).

By the mid-12th/18th century, because the *kh^wādjegānllık* was also conferred on those who did not hold an official post, the numbers of people holding this rank grew to several times more than the holders of the actual office. Junior officials, besides the chief clerks, might now have the title, such as the clerk of a Paşa's treasury. Such a person thereby had the opportunity of being promoted to a higher post; when dismissed from this office his name would be

سفره خواهد بود (دیویس، ۱۹۹۹، ص ۵۱۲-۵۱۴).
همچنین خواجهگان با اعلام اهمیت ثمره در برابر شجره،
ضمن خوارشمردن تفاخر به سلسله‌نسبهای صوفیان، بر
دستاوردهای فردی برای وصول به معنویت پرشور، تأکید
داشتند (همان، ص ۵۱۴).
نفوذ معنوی خواجهگان مدت‌ها پس از زوال تاریخی آنان،
به ویژه در ماوراءالنهر پابرجا و چشمگیر بود (← جامی،
ص ۴۰۸-۴۰۹).

منابع: صلاح بن مبارک بخاری، انیس الطالبین وعدة السالکین، چاپ
خلیل ابراهیم صاری اوغلی و توفیق ه. سبحانی، تهران ۱۳۷۱ ش؛
عبدالرحمان بن احمد جامی، نفحات الانس، چاپ محمود عابدی، تهران
۱۳۷۰ ش؛ دائرة المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی
بجنوردی، تهران ۱۳۶۷ ش - ، ذیل «اویسته» (از نجیب مایل هروی)؛
محمد عالم صدیقی علوی، لمحات من نفحات القدس، لاهور
۱۳۶۵ ش؛ عبدالخالق بن عبدالجلیل غجدوانی، رساله صاحبیه، چاپ
سعید نفیسی، در فرهنگ ایران زمین، ج ۱ (۱۳۳۲ ش)؛ علی بن حسین
فخرالدین صفی، رشحات عین الحیات، چاپ علی اصغر معینان، تهران
۱۳۵۶ ش؛ غلام علی شیرین عزت الله قانع، معیار سالکان طریقت:
تذکره، چاپ خضر نوشاهی، اسلام آباد ۱۳۷۹ ش؛ محمدیوسف مجددی،
جواهر نقشبندیه: مشائخ نقشبندیه کاجامع و تحقیقی تذکره،
لاهور ۱۹۹۰؛ احمد بن محمود معین الفقراء، تاریخ ملازاده در ذکر
مزارات بخارا، چاپ احمد گلچین معانی، تهران ۱۳۳۹ ش؛ مقامات
عبدالخالق غجدوانی و عارف ریوگویی، چاپ سعید نفیسی، در
فرهنگ ایران زمین، ج ۲ (۱۳۳۳ ش)؛

Devin Dewese, "Khajagānī origins and the critique of
Sufism: the rhetoric of communal uniqueness in the
Manāqib of Khōja 'Alī 'Azizān Rāmītanī", in *Islamic
mysticism contested: thirteen centuries of controversies and
polemics*, ed. Frederick de Jang & Bernd Radtke, Leiden:
Brill, 1999; idem, "The mashā'ikh-i-Turk and the Khojagān:
rethinking the links between the Yasavī and Naqshbandī
Sufi traditions", *Journal of Islamic studies*, vol.7, no.2 (July
1996); J. Spencer Trimingham, *The Sufi orders in Islam*,
London 1973; *TDVIA*, s.v. "Hācegān" (by Hamid Algar).

/ افسانه منفرد /

خواجهگان دیوان همایون، عنوانی برای کاتبان دیوان
عالی حکومت عثمانی. با آنکه درباره تاریخ پیدایش این عنوان
اطلاع دقیقی در دست نیست بی تردید در [قرن نهم] (←
قانون نامه آل عثمان، ص ۱۰، ۱۷) و [قرن دهم / شانزدهم،

موضوع نقل کرده است) و برخلاف طریقتهایی که با افراط در
وجد و جذبه و اعلان تعارض وصول کامل به حق با رعایت
دستورهای شرعی، به نحوی در انجام فرایض سستی
می‌ورزیدند، تصوف ایشان، معتدل و کاملاً موافق شرع بود.
خواجهگان تأکید می‌ورزیدند که هرکس خود را اهل طریقت
بداند بی آنکه تابع شریعت باشد، «راهن طریقت» است
(دیویس، ۱۹۹۹، ص ۵۰۷).

شاخه‌ای از خواجهگان که خود را میراث‌بران واقعی تفکر
خواجهگانی می‌دانستند و نویسنده مناقب خواجه علی رامیتی
آنان را «عبدالخالقیان» می‌نامد (← همان، ص ۵۰۴-۵۰۵)،
ویژگی دیگری از سلسله خواجهگان ارائه داده‌اند که دوری‌گزینی
و انتقاد شیوخ خواجهگان از بسیاری از جنبه‌های نهادینه شده
تصوف در روزگار خود بود. آنان ضمن پذیرش چهار اصل
نخست عبدالخالق غجدوانی، اصل پنجم «دل با یار و تن با
بازار» را بدان افزودند، به ویژه با مستحیل شدن کامل اراده مرید
در مراد یا شیخ که مورد تأکید صوفیان متقدم بود، نوآورانه تأکید
می‌کردند که از هواداران خود «بیعت» می‌خواهند نه «ارادت» و
آنکه سخن شیخ را نپذیرد «مرتد طریقت» نیست و در مقابل،
شیخ نیز در ناکامی وی در وصول به حق مقصر نخواهد بود
(همان، ص ۵۰۷-۵۰۸). این تلقی در رابطه شیخ و مریدان که
در تعارض با نهادینه شدن مناسبات متمرکز در درون طریقت
بود، ادامه نیافت و نقشبندیه، که خود را ادامه‌دهنده راه
خواجهگان می‌دانستند، برخلاف شاخه عبدالخالقیان به روشهای
پیشین روی آوردند (برای نمونه ← بخاری، ص ۱۲۳). پرهیز از
مریدپروری افراطی در از رونق افتادن مزارات خواجهگان رخ
نمود. گرایش به گریز از نهادینه شدن طریقت را همچنین می‌توان
از تأکید آنان بر «سوز و آه» در برابر خانقاه دریافت و اینکه
خانقاه‌داری افراطی باتوجه به نیات جاه‌طلبانه و دنیامدارانه
برخی شیوخ، خانقاه را به جای مرکزی برای عبادت، به هاونیه‌ای
از جهنم مبدل می‌سازد (دیویس، ۱۹۹۹، ص ۵۱۰-۵۱۱). شیوخ
خواجهگان با پیروی از آنچه خود آن را به «آر و بر» تعبیر کرده‌اند،
یعنی پذیرش بخشش و اجتناب از ابراز بی‌نیازی که رنجاننده و
نوعی رد احسان است و بخشودن بی‌درنگ آن احسان به
نیازمندان، از انباشت ثروت و موقوفات بسیار چنان‌که بعدها نزد
شیوخ نقشبندی دیده شد (برای نمونه ← عبیدالله احرار*)،
دوری‌گزیدند، به ویژه آنکه شیوخ خواجهگان همواره با شعار
«حرفه مهم است و نه حرفه» برگردان زندگی از کد یمین تأکید
داشتند، زیرا اتکای به غیر در امر معاش در جامعه‌ای که کسب از
راههای غیرشرعی هم رایج است، اسباب ورود لقمه آلوده به

۶۵۲ م) و پیامبر (ص) می‌رسید. البته نویسندگان نقشبندی، همچون خواجه محمد پارسا و صلاح بن مبارک بخاری، افزون بر این سلسله، زنجیره دیگری را نیز نقل می‌کنند که از طریق ابوعلی فارمدی به ابوالقاسم کزگانی (د ۴۶۹ ق/ ۱۰۷۶ م)، ابوعثمان مغربی، ابوعلی کاتب، ابوعلی رودباری و جنید بغدادی می‌پیوندد و از طریق او به معروف کرخی و امام رضا (ع)، یا از طریق معروف کرخی، داوود طائفی، حبیب عجمی و حسن بصری، سرانجام به علی (ع) می‌رسد (خواجه محمد، همان، ۶۹۹، قدسیه، ۱۰-۱۳؛ بخاری، ۴۳-۴۵؛ طاهری، ۳۰-۳۱).

سلسله خواجگان از سوی دیگر، خود زنجیره‌ای را تشکیل می‌دهد که سرانجام از طریق محمد بابا ستاسی و سید امیر کلال، پیران خواجه بهاء‌الدین نقشبند (د ۷۹۱ ق/ ۱۳۸۹ م)، بنیان‌گذار طریقه نقشبندیه، به این طریقه می‌پیوندد؛ از این رو، برخی محققان معاصر در بررسی سیر تحول تاریخی طریقه نقشبندیه، ۳ مرحله را در نظر می‌گیرند، بدین سان: ۱. دوره پیش‌تاریخی (پیش از آغاز تاریخ طریقه‌های خواجگان و نقشبندیه): از ابوبکر تا ابوعلی فارمدی؛ در این دوره به سبب آنکه بسیاری از مشایخ در طریقه‌های دیگر نیز جزو حلقه‌های ارتباطی سلسله‌نسب آنان به شمار می‌آیند، تمایز آشکاری دیده نمی‌شود؛ ۲. دوره اولیه (یا دوره میانی): از ابویعقوب یوسف همدانی تا سید امیر کلال، که دوره‌ای معادل زمانه فعالیت مشایخ سلسله خواجگان است و مرحله مقدماتی شکل‌گیری و تمایز طریقه نقشبندیه را تشکیل می‌دهد؛ ۳. دوره تاریخی: از بهاء‌الدین نقشبند تا دوره حاضر که معادل تاریخ طریقه نقشبندیه است (هار، 312).

از نظر تاریخی، آنچه در مجموعه این نامها و مراحل آشکارا رخ می‌نماید، عدم امکان دیدار برخی از این مشایخ با یکدیگر است؛ برای نمونه، میان قاسم بن محمد بن ابوبکر و سلمان فارسی، بایزید بسطامی و امام جعفر صادق (ع)، و یا ابوالحسن خرقانی و بایزید بسطامی نمی‌توان هیچ‌گونه هم‌زمانی تاریخی در نظر گرفت. همین مسئله در مورد بهاء‌الدین نقشبند نیز صادق است که خود را افزون بر سید امیر کلال، مرید عبدالخالق غجدوانی نیز به شمار می‌آورد که حدود دو سده پیش از او می‌زیست (بخاری، ۴۳، ۴۴؛ فخرالدین، ۱۱-۱۲، ۹۵؛ جامی، همان، ۳۸۹، ۳۹۰).

در توضیح این رابطه معنوی، نقشبندیان مفهوم «تربیت روحانی» در مقابل تربیت جسمانی را مطرح کرده‌اند که منظور از آن، بهره‌بردن از روحانیت یکی از مشایخ در گذشته است. در این گونه رابطه معنوی، سالک در جریان سلوک خود از روحانیت پیری که سالها پیش می‌زیسته است، بهره می‌گیرد و مراحل سلوک معنوی خود را طی می‌کند و به همین سبب، «اویسی» خوانده می‌شود. افزون بر این، بنابر منابع نقشبندی، برخی از مشایخ سلسله خواجگان در جست‌وجوی معنوی خود از راهنمایهای خضر نیز بهره

واله، محمدیوسف، *خلد برین*، به کوشش هاشم محدث، تهران، ۱۳۷۲ ش؛ هرودت، *تواریخ*، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، تهران، ۱۳۵۶ ش؛ همایونی، صادق، *فرهنگ مردم سروستان*، مشهد، ۱۳۷۱ ش؛ نیز: Chardin, J., *Voyages en Perse*, Paris, 1811; Massé, H., *Croyances et coutumes persanes*, Paris, 1938. مریم صادقی

خواجگان، سلسله، گروهی از مشایخ صوفیه در منطقه ماوراءالنهر که در فاصله سده‌های ۶ تا ۸ تا ۱۲/ق تا ۱۴ م می‌زیستند و پیش‌قراولان و پیشینیان طریقه نقشبندیه به شمار می‌آیند. مشایخ سلسله خواجگان که همه با لقب خواجه خوانده می‌شوند، به ترتیب عبارت‌اند از: عبدالخالق غجدوانی (د ۵۷۵ یا ۶۱۷ ق/ ۱۱۷۹ یا ۱۲۲۰ م)؛ عارف ریوگری (ریوگری) (د ۶۴۹ یا ۷۱۵ ق/ ۱۲۵۱ یا ۱۳۱۵ م)؛ محمود آنجیر قغنی (د ۶۸۵ یا ۷۱۵ ق/ ۱۲۸۶ یا ۱۳۱۵ م)؛ علی رامینی (یا رامینی، ملقب به حضرت عزیزان) (د ۷۱۵ ق/ ۱۳۱۵ م)؛ محمد بابا ستاسی (د ۷۵۵ ق/ ۱۳۵۴ م)؛ سید امیر کلال (د ۷۲۲ ق/ ۱۳۲۲ م) (بخاری، ۴۳؛ طاهری، ۳۰). دانسته‌های ما درباره جزئیات زندگی اغلب اینان بسیار اندک است و در بیشتر منابع، تنها اشاره‌هایی به محل زندگی، شغل، خلفا، تاریخ درگذشت و محل دفن آنان یافت می‌شود.

درباره عبدالخالق غجدوانی که منابع نقشبندی او را «سردفتر طبقه خواجگان و سلسله این عزیزان» به شمار می‌آورند (فخرالدین، ۳۴؛ خواجه محمد، فصل ...، ۶۹۶؛ خانی، ۱۱۰)، تنها می‌دانیم که پدرش عبدالجلیل نام داشت و در ملطیه روم زندگی می‌کرد. ظاهراً نسب او به مالک بن انس می‌رسید و به سبب آراستگی به علوم ظاهری و باطنی، در محل زندگی خود جایگاه ممتازی داشت، اما به دلیل ناشناخته، و شاید به سبب آشفته‌گیهای سیاسی و اجتماعی، همراه با خانواده‌اش به ماوراءالنهر مهاجرت کرد و در غجدوان، در اطراف بخارا، ساکن شد. عبدالخالق در همین روستا به دنیا آمد و در سالهای جوانی خود در بخارا به تحصیل علوم رایج پرداخت و چنان‌که در منابع آمده است، پس از آنکه به سبب اشتیاق درونی‌اش با خضر دیدار کرد و از او ذکر خفی را تعلیم گرفت، در ۲۲ سالگی به ابویعقوب یوسف همدانی دست ارادت داد و نزد او به سلوک پرداخت. غجدوانی چهارمین خلیفه از خلفای چهارگانه همدانی بود و پس از عبدالله برقی، حسن آنداقی و احمد یسوی بر مسند ارشاد نشست (غجدوانی، ۸۲؛ فخرالدین، ۳۴-۳۵؛ جامی، *تفحات* ...، ۳۸۳؛ خانی، ۱۱۱).

به این ترتیب، سلسله طریقت غجدوانی از طریق ابویعقوب یوسف همدانی (د ۵۳۵ ق/ ۱۱۴۷ م) به ابوعلی فارمدی (د ۴۴۷ ق/ ۱۰۵۵ م)، و از طریق او به ابوالحسن خرقانی (د ۴۲۵ ق/ ۱۰۳۴ م)، بایزید بسطامی (د ۲۶۱ ق/ ۸۷۵ م)، امام جعفر صادق (ع) (د ۱۴۸ ق/ ۷۶۵ م)، قاسم بن محمد بن ابوبکر (د ۱۰۱ ق/ ۷۱۹ م)، سلمان فارسی (د ۳۲ یا ۳۳ ق/ ۶۵۳ یا ۶۵۴ م)، ابوبکر صدیق (د ۳۱ ق/